

ПРО ДЕЯКІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У ПРОЗІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Розглядаються проблеми авторського синтаксису всесвітньовідомого українського прозаїка Павла Загребельного, семантико-синтаксичні особливості складних елементарних та багатокомпонентних речень, що зафіксовані в романах другої половини ХХ століття.

Ключові слова: складні речення, структура прозових складних речень, складні елементарні речення, багатокомпонентні складні речення, авторський синтаксис.

Чернушенко Н.М. О некоторых семантико-синтаксических особенностях сложных предложений в прозе Павла Загребельного. *Рассматриваются проблемы авторского синтаксиса всемирно известного украинского прозаика Павла Загребельного, семантико-синтаксические особенности сложных элементарных и многокомпонентных предложений, которые были зафиксированы в романах второй половины ХХ века.*

Ключевые слова: сложные предложения, структура прозаических сложных предложений, сложные элементарные предложения, многокомпонентные сложные предложения, авторский синтаксис.

Chernushenko N.M. About some syntactical and semantic features of complex sentences in Pavlo Zagrebelyny's prose. *The features of the syntax of the Ukrainian world-known novelist Pavlo Zagrebelyny are analyzed, as well as syntactical and semantic features of complex sentences (both simple and multi-component), which were noted in the novels of the second part of the XX century.*

Keywords: complex sentence, prosaic complex sentence structure, complex simple sentence, multi-component complex sentence, author's syntax.

Мова — продукт творення індивіда, засіб його самовираження. Вивчення національної мови переконує в постійному тісному взаємозв'язку між мовою і носіями, який впливає на її норми, можливості, потенціал. Мова художньої літератури, як правило, є найбільш повним виявом загальнонародної мови з її різними формами й типами, своєрідними стилями і структурами. Залежно від творчої мети автор слова добирає й комбінує засоби загальнонародної мови, вимальовуючи певний образ або стиль, що є одним із проявів творчої індивідуальності письменника.

Павло Загребельний майже в кожному новому творі намагався втекти від себе вчорашнього; він оновлений не тільки в тематичному матеріалі, а й часто в стилевій манері, у структурній будові фраз. Оця постійна змінюваність у літературі, у мові — якість не просто важлива, а винятково цінна, оскільки повторюваність — антипод оригінальності. Павло Загребельний упевнив українського читача, що історичний роман посильний лише письменникам-інтелектуалам. «Дуже цікавий феномен: книжки Павла Загребельного схожі на нього. В них — неспокійна думка, розбурхане море фактів — і пристрасть, що палахкотить і клекаче вогненною субстанцією поміж ялових писань багатьох сучасників» [1: 59]. Процес пізнання людиною дійсності тісно пов'язаний із постійним зіставленням самого себе в різні періоди життя, і все це витворюється у фразах, які, як і бурхлива думка письменника, повинні не перериватися.

Існує значна бібліотека літературознавчих досліджень, присвячених творчості Павла Загребельного (М.Ф. Слабошпицький, М.Б. Славинський, В.Г. Дончик, І.М. Шекер, О.Ф. Черногуз). Але мовній манері письменника присвячено невелика кількість праць (Н.Д. Писаренко, С.М. Нестерук, В.Ю. Сікорська, П.М. Гайдученко).

Незважаючи на те, що протягом тривалого часу речення постає основним об'єктом синтаксичних досліджень, підходи до нього, його розуміння видозмінилися. У сучасній науці речення розглядається як багатоаспектне і багатобарвне явище.

Актуальність теми цієї роботи визначається необхідністю подальшої розробки питань, пов'язаних із функціонуванням синтаксичних одиниць у прозових високохудожніх текстах П.А. Загребельного, які раніше не були предметом наукових досліджень. Вибір для аналізу синтаксичних одиниць художніх творів письменника виправданий тим, що мова художньої літератури виступає як цілісна функціональна категорія літературної мови. Відомий мовознавець І.Р. Гальперін відзначав, що «літературна мова – це інваріант загальної мовної системи, а мова художньої літератури <...> є варіантом цієї загальної мовної системи».

Мовлення як вид людської діяльності завжди зорієнтоване на виконання якогось комунікативного завдання. Висловлюючи думки і почуття, людина ставить конкретну мету – щось повідомити, про щось дізнатися, спонукати когось до виконання певних дій, у чомусь переконати. П. Загребельний говорив про свої бажання: «Мені хочеться бути багатослівним, мені хочеться вибалакатися» [3: 42]. Тому зрозуміло, чому фрази, які автор ніби нанизує одна на одну, такі несподівано довгі і гнучкі.

Роль синтаксису в утворенні простих, складних і складених багатокomпонентних речень є домінуючою в художньому тексті. Прийнято вважати, що особливістю тієї чи іншої фрази, синтаксичної структури є безпосередньо її будова, структурні компоненти, із яких вона складається, їх кількість.

«Сучасний письменник, на мою гадку, – писав П. Загребельний, – не має права не знати хоч однієї вдало збудованої фрази у світовій літературі принаймні за останню тисячу років» [3: 42]. Фрази, які належать перу П. Загребельного, неперевершені. Вони неповторні й оригінальні. Специфічною рисою авторських синтаксичних конструкцій є, по-перше, їх структурна складність, по-друге, унікальна можливість відобразити елементи народності, природної безпосередності мови та й самого укладу життя людей.

Останнім часом помітна спроба і термінологічно диференціювати різні аспекти функціонування речення. Ученими пропонується послідовне розмежування понять «синтаксична конструкція», «синтаксичне ціле», «речення», «висловлення». В.А. Білошапкова, А.П. Загнітко вважають, що синтаксична конструкція – це лексично наповнена структурна схема [3].

Досліджуючи структуру складного речення, лінгвісти, як правило, оперують мінімальними синтаксичними конструкціями. Це закономірно і пояснюється тим, що такі конструкції дають матеріал для вивчення принципових явищ структури та граматичних значень складного речення. У таких конструкціях прозоро проявляється граматична природа складного речення, що

являє собою особливу структурно-семантичну одиницю мови. Але в мовленнєвій дійсності значно частіше зустрічаються складні комбіновані речення.

У російському мовознавстві цей аспект було розглянуто з точки зору типології складних багатокomпонентних речень, їх конструктивних ознак, семантики структури, сполучуваності предикативних частин тощо. Відомі наукові роботи в цьому напрямку таких російських мовознавців, як Г.Ф. Гаврилова, Г.Ф. Калашнікова, В.В. Казмін, В.А. Шитов.

Дослідження складних багатокomпонентних речень (СБР) в українському мовознавстві розпочалося в середині двадцятого століття. Є ряд праць, присвячених дослідженню типології СБР, особливостям синтаксичного зв'язку між структурними компонентами СБР, проблемі багатомірності та іншим. Великий внесок в україністиці в дослідженні СБР, прямо чи опосередковано вивчаючи особливості багатокomпонентних синтаксичних конструкцій, зробили К.Ф. Шульжук, І.К. Кучеренко, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, П.В. Наконечний, О.Д. Пономарів, М.П. Сірий, А.Г. Кашук, М.У. Каранська. Складне багатокomпонентне речення є різновидом складного речення і разом із тим має ряд специфічних ознак. Все це разом узятє дозволяє розглядати СБР як особливу поліпредикативну конструкцію. Зауважимо, що синтаксис творів П. Загребельного і, зокрема, особливості складних багатокomпонентних речень у текстах його романів до сьогодні мало досліджувались, тому вивчення специфіки синтаксичних структур у текстах романів другої половини ХХ століття є, на наш погляд, особливо доречним.

Враховуючи те, що процес дослідження СБР в українському мовознавстві триває, у цій статті приділяємо особливу увагу синтаксичним конструкціям (які наявні в текстах історичних романів П. Загребельного «Євпраксія», «Первоміст» та інших), варіантам їх можливих ускладнень (складними безсполучниковими реченнями, складносурядними, складнопідрядними з різними типами зв'язку й поширеними синтаксичними зворотами), що відображають різноманітні сторони життя носіїв мови, менталітет українського народу і його духовну культуру і які, безперечно, є однією з найдавніших форм світосприйняття.

За думкою К.Ф. Шульжука, «певним недоліком у дослідженні складних багатокomпонентних речень є те, що переважна більшість мовознавців обмежується мінімальними ускладненими конструкціями (найчастіше трикомпонентними)» [6: 51]. Лінгвіст, посилаючись на точку зору О.В. Падучевої, підкреслює, що «таке обмеження не видається виправданим, оскільки „надлишкові” предикативні компоненти дають можливість зрозуміти деякі особливості варіантів СБР, глибше виявити внутрішні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення між частинами і компонентами СБР, частоту використання тих чи інших зв'язків» [6: 51].

Як свідчать результати досліджень лінгвістів, «загалом мінімальні моделі СБР становлять 75–80 % серед усіх поліпредикативних структур, так що поза межами дослідження у випадку обмеження його мінімальними ускладненими реченнями залишається порівняно невелика кількість матеріалу» [4: 51]. Матеріал, дібраний із текстів романів П. Загребельного, дозволяє зробити нам свої висновки: на 100 речень художнього тексту припадає 23 прості

речення (із них 7 із порівняльним зворотом, 7 – ускладнених синтаксичними зворотами), 21 складне речення (двокомпонентне); 46 – складні багатоконструкцій, побудованих «мовним архітектором» Павлом Загребельним, підкреслюють не тільки індивідуальність авторського письма, але й указують на можливість практичного існування й використання дуже великих СБР у художній літературі. Так 17 СБР із текстової вибірки – трикомпонентні. 21 – чотири- та п'ятикомпонентне. 18 – восьми – чотирнадцятикомпонентні. Найбільш уживані в тексті роману П. Загребельного «Євпраксія» останні, наприклад: *Належав він (Німії) до того досить поширеного різновиду людей, (2) які не мають притулку і самим існуванням своїм мовби засвідчують, (3) що родові безпритульних ніколи не буде переводу, (4) бо тоді навіть у землях, (5) де було людей обмаль, чомусь виходило так, (6) що хиж для людей налічувалося ще менше, (7) ця ж велика земля мала людей безліч, (8) звідки вже само собою виходило, (9) що годі й пробувати забезпечити їх покрівлею над головою, (10) і, може, то для них було й ліпше, (11) бо мали вони перед собою світ широкий, а над собою безмежне небо (12) і вже бодай у цьому дорівнювалися богові, (13) про речту не мовимо (5: 19).*

У вищенаведеному прикладі 13 структурних складових компонентів фрази, жоден із яких не є зайвим, бо виконує свою інформативну функцію найбільш певно тільки в такій формі і в такій послідовності. Безсумнівно, що така синтаксична побудова речень у романі П. Загребельного «Первоміст» відбиває філософське бачення світу автором.

Деякі складні багатоконпонентні речення складаються із 30 і більше структурних компонентів. І це не винятки, наприклад: *(1) Коли ти їм даєш князя смиренного, (2) вони називають його нікчемним, (3) коли пропонуєш чоловіка з характером гордим, (4) зовуть його пихатим; (5) коли візьмеш неосвіченого, (6) його засміють; (7) коли ж навпаки буде вчений, як ти, (8) його вченість примусить говорити, (9) що надутий він чванством; (10) коли буде суворий, (11) його ненавидітимуть, як жорстокого; (12) коли ж буде поблажливим, (13) звинуватять у надмірній слабкості; (14) простого зневажатимуть, як слухняного пса; (16) сповненого проникливості відтрукують, як хитруна; (17) коли він точний, (18) його назвуть дріб'язковим; (19) коли він уміє прощати, (20) звинуватять в недбальстві; (21) коли в нього тонкий ум, (22) йому припишуть марнославія; (23) спокійного вважатимуть лінивим; (24) коли поміркований, (25) так і знай, (26) що назвуть скупим; (27) коли їстиме, (28) щоб жити, (29) прозовуть ненажерою; (30) коли ж стане поститися, (31) звинуватять у лицемірстві (5:21).*

Безумовно, автор використовує подібні фрази з метою показати актуальність проблеми роману, тим самим загострити її; повністю занурити читача в події, щоб той, наче загіпнотизований, не маючи можливостей звернути увагу на щось інше, швидко перебігаючи з одного рядка фрази на інший (дуже щільно нанизав їх П. Загребельний, досягнувши тим самим найвищого психічного і психологічного накалу), відчув себе реальною діючою особою роману. Так, у другому прикладі дванадцять структурних компонентів побудовані майже однаково. Основний структурний компонент цього СБР – складнопідрядне речення, що починається сполучником *коли* і вказує на

розмовність стилю, підкреслює його особливість – не просто філософське міркування, а народну мудрість, котра плакається віками.

Синтаксис романів П. Загребельного специфічний. Він дає авторові змогу не просто констатувати певні історичні фрагменти, художньо оздоблюючи їх, а бути самому діючою фігурою. Діалогічних мовленнєвих конструкцій у творі мало. Це, як правило, прості речення або складні непоширені, часто вживаються неповні речення (*– Дивись – квасоля. Правда ж, як наша? А ми чий?*). Розмаїтість синтаксичних конструкцій ми спостерігаємо в мові розповідача. Розповідач історичних подій у романі – очевидець із народу. Він бажає донести до слухача все, що він бачив і пережив у деталях, тому його мова, майже неперервна, доповнюється вставними конструкціями: *Про Ясеня можна б і не задувати, бо роботі його судилася безіменність, як і всьому, що йде людям у щоденний ужиток, а сам він, хоч і став (цілком випадково, не забудьмо) сватом князеві Всеволоду (згодом і не просто князеві, а великому київському князеві), ніколи до княжого двору допущений не був, його рідна донька відцуралася від батька і хтось вигадав згодом, ніби вона не з якогось там невідомого переяславського, а з половецького коліна, від хана Ясеня* (5: 10).

П. Загребельний до складу багатокomпонентних речень залучив порівняння, унікальні структурно-образні одиниці, що відображають народне уявлення не тільки про предмети (*золота було на волах і в тороках, як листя восени*), але і зовнішній вигляд людини (*м'яке, мов дим, волосся; посміювався в світлу, мов ясенева стружка, бороду; слизько-виголений, мов угор*), її емоційний стан (*одні весь час ждуть чогось страшного, як ми кінця світу*), відчуття (*вони затівали якусь шалену крутняву, ніби велетенські зелені колеса безнадії; земля була така слизька, аж здавалося світ розчахнеться на ній*), світосприйняття (*князі гризлися за владу мов вовки; княжну везли на волах повільно й обережно, як пиво, щоб не бовталось*). За допомогою «вкраплених» порівнянь у складні багатокomпонентні речення автор може більш чітко окреслити психологічний стан персонажа, ту чи іншу подію, ситуацію. Порівняння П. Загребельного відрізняються індивідуально-авторським характером. У романах П. Загребельного такий матеріально-речовий і тілесний світ, пройнятий простонародним оптимізмом, котрий пронизує весь твір. Сутність тут у своєрідному баченні світу і людини. Національний колорит проступає виразно в мові персонажів, передаючи не тільки зовнішній аспект життя, наприклад, головної героїні Євпраксії, але й внутрішню сутність її духовної свободи. Національна специфіка твору, його народність позначаються в таких напрямках: національні характери, національні проблеми, національно-художня форма, тип образності. Безумовно, що найбільшим національним елементом, який багато в чому пояснює і розкриває риси людини, як і своєрідність її психічного складу, є мова самої людини.

У тексті роману П. Загребельного «Євпраксія» нами були помічені і синтаксичні конструкції, для яких суттєвим аспектом структурної організації є їх внутрішня синтаксична компактність, цілісність і синтагматична злитість. Ці прояви експресивного синтаксису пов'язуємо насамперед із проникненням усно-розмовних тенденцій, із власне-непрямою мовою в розповідному стилі, наприклад: *Дим над хижею* (4: 51); *Вогонь – під кровлю* (4: 59); *Триніг для котла*

(4: 53); *Бийте!* (4: 47); *Не діждеться* (4: 48); *На столах — гори наїджів. Лави й толи півколом* (4: 53); *Замки будовано з примусу, собори — з набожності* (4: 55).

Різні моделі СБР сучасної української мови неоднаково реалізуються в тексті роману П. Загребельного «Євпраксія». Аналіз тексту мови дозволяє зробити висновки, що частота використання відповідної моделі залежить від кількості синтаксичних зв'язків між компонентами СБР та їх різновидів. Так звані «чисті» синтаксичні зв'язки (безсполучникові, сурядні, підрядні) спостерігаємо у СБР із невеликою кількістю їх складових (трьох-, чотирьох-компонентних). «Чисті» безсполучникові синтаксичні конструкції становлять усього 20–22 речення на кожні 100, 78–80 становлять такі конструкції, у яких безсполучниковість поєднується зі сполучниковим (сурядним і підрядним) зв'язком. Зі збільшенням кількості компонентів складних безсполучникових речень найбільш активним є підрядний зв'язок у різноманітних його варіантах (супідрядність, послідовна підрядність із п'ятиступеневою і більше підрядністю). Серед досліджених нами складних багатокомпонентних речень у тексті роману П. Загребельного «Євпраксія» часто вживаними є моделі з комбінаціями трьох видів зв'язку, безсполучникового, сурядного, підрядного, із наявним підрядним зв'язком одного різновиду — послідовною підрядністю, однорідною та неоднорідною супідрядністю. Це явно підтверджує наведений нами приклад (1). Рідко функціонують СБР із багатокомпонентною сурядністю — нами було зафіксовано тільки одне речення. І це логічно тому, що діям структурно розвиненої конструкції необхідно мати більш сильний синтаксичний зв'язок, яким є, наприклад, підрядний зв'язок між структурними компонентами фрази. Для синтаксису творів П. Загребельного характерні циклічні синтаксичні конструкції, повторювання однієї моделі з різним семантичним наповненням. Проведене дослідження структурної організації СБР в історичних романах П. Загребельного свідчить, що найуживанішими структурними одиницями мовлення письменника є багатокомпонентні складні речення, вони сприяють передачі особливостей українського (можливо, навіть слов'янського) менталітету, народності. Інші синтаксичні конструкції займають різні місця в системі синтаксису твору. Печать неповторності лежить на всьому творові П. Загребельного, зокрема на мові роману. Джерела неповторності мови — у її народності.

Метою наших подальших досліджень у даному напрямі буде виявлення та опис типів структурно-семантичних відношень, що виникають у межах структурних компонентів складних речень, а також дослідження діалогів як засобу художньо-образної мовленнєвої конкретизації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Слабошпицький М.Ф. Історичний дивосвіт Павла Загребельного / М. Слабошпицький // Дивослово. — 2000. — № 2. — С. 57–59.
2. Загнітко А.П. Український синтаксис / А.П. Загнітко. — Ч.П. — К.: Вища школа, 1996.
3. Загребельний П.А. Спроба автокоментаря / П.А. Загребельний // Урок української. — 2001. — № 11–12. — С. 38–42.
4. Загребельний П.А. Євпраксія / П.А. Загребельний. — К.: Дніпро, 1975.
5. Загребельний П.А. Первоміст / П.А. Загребельний. — К.: Веселка, 1982.
6. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові / К.Ф. Шульжук. — К.: Вища школа, 1986.